

Розділ 1. Конституційне право як галузь права України

Конституційне право як галузь права в будь-якій державі є основною складовою її національної правової системи. Ця галузь права, як і інші, охоплює сукупність правових норм, що встановлюються й охороняються державою. Проте конституційне право вирізняється серед інших галузей права специфічною сферою суспільних відносин, що регулюються його нормами.

Конституційно-правові норми регулюють основні принципи соціально-економічного, політичного й територіального устрою держави, порядок її відносин з інститутами громадянського суспільства, здійснення основних прав і свобод людини та громадянина, визначають систему органів державної влади тощо.

Конституційне право — це багатопланова категорія, що розглядається в трьох аспектах: як галузь права в національній правовій системі, тобто як сукупність конституційно-правових норм, що діють на території певної країни; як наука, що вивчає конституційно-правові норми та правовідносини й інститути, які формуються на їх основі; як навчальна дисципліна, що базується на досягненнях і даних науки.

Конституційне право України становить систему правових норм, що регулюють відносини народовладдя, через які забезпечується організаційна й функціональна єдність українського суспільства як цілісної соціальної системи. Конституційне право закріплює основи конституційного ладу України і правового статусу людини й громадянина, територіальний устрій, систему державних органів і основні засади та принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

До кваліфікаційних ознак конституційного права, які в сукупності дають змогу виокремити цю галузь права в самостійну, належать предмет і метод правового регулювання, соціальне призначення, роль і принципи конституційного права, його завдання та функції, наявність конституційної (конституційно-правової) відповідальності.

Для характеристики будь-якої галузі права найважливішим є визначення сфери регульованих нею суспільних відносин, тобто предмета правового регулювання. Для цього слід розглянути сутність і зміст суспільних відносин, охоплених певною галуззю; якісну відмітність і специфічні ознаки таких відносин; роль і значення цих відносин у життєдіяльності суспільства тощо.

Основним предметом правового регулювання конституційного права України є суспільні

відносини, які виникають і діють у процесі здійснення влади народом України. Такі відносини регулюються правовими нормами, які становлять зміст найважливіших джерел конституційного права — Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, законів України та ін.

Предмет конституційного права охоплює чотири групи суспільних відносин:

- засади народовладдя, суверенітет народу;
- які визначають устрій держави як організації влади народу та для народу;
- засади функціонування держави;
- які визначають характер зв'язків між державою та конкретною особою.

Розглянемо ці групи суспільних відносин.

1. Суверенітет народу — це його природне право бути верховним і повновладним на своїй території. Розрізняють суверенітет народу потенційний і реальний. Потенційний суверенітет має практично будь-який етнос незалежно від існування своєї державності, а також від того, чи сформувався він в історичну спільність "народ", визнаний іншими державами й націями. Реальний суверенітет — це реалізація суверенних прав народу, його волі йти таким шляхом, який він вважає найкращим.

Сутність повновладдя народу України виявляється в таких визначальних засадах народовладдя:

- організаційно-політичних (концентрованим виявом народовладдя в цьому аспекті є політичний плюралізм — багатопартійність, різноманітність форм волевиявлення тощо);
- економічних (економічний плюралізм є основою розвитку матеріального стану суспільства; він передбачає свободу підприємництва, різноманітність форм власності);
- соціальних (їх характер і зміст визначаються економічними умовами існування суспільства; предметно відтворюються в поділі суспільства на класи, суспільні групи відповідно до місця, яке вони займають. Гуманна організація суспільства — це справа безпосередньо людей; вона ґрунтується на усталених принципах, визначальним з яких є пріоритет загальнолюдських цінностей);
- ідеологічних (сукупності таких уявлень, світоглядних думок, ідей, які визначаються умовами життєдіяльності суспільства та становлять духовні цінності народу);
- морально-етичних (суспільна влада має духовне, вольове, інтелектуальне наповнення);
- соціально-психологічних (зумовлені характером психіки та свідомості людини).

2. Влада — необхідний спосіб організації суспільства, процесів, що відбуваються в ньому. Найбільш універсальною організацією влади в суспільстві є держава. Ось чому предметом конституційного регулювання є формування держави, її функціонування, розвиток, а також відносини, що опосередковують ці процеси та пов'язані з такими аспектами:

- формою державного правління;
- формою державного устрою (тим, як організована держава, які зв'язки існують між центром та іншими управлінськими, зокрема самоврядними, структурами);
- політичним режимом, під яким зазвичай розуміють спосіб здійснення державної влади (від нього залежить, чи є держава демократичною, правовою);
- встановленням і використанням символів держави (прапора, герба, гімну, столиці);
- територіальною організацією.

3. Основні засади функціонування держави — гуманізм, демократія, розподіл влади, що виражається в механізмі противаг, взаємного контролю гілок влади, їх урівноваженості.

4. Характер зв'язків між державою та конкретною особою визначають такі відносини:

- громадянства, під якими зазвичай розуміють постійний правовий зв'язок між особою та державою, що надає людині відповідні права й покладає на неї певні обов'язки;
- фундаментальних прав громадян України: економічних, політичних, соціальних, культурних, екологічних;
- гарантій реалізації прав і свобод;
- що впливають із факту відповідальності держави перед особою і навпаки.

Таким чином, конституційне право України є одним з найважливіших засобів забезпечення повновладдя народу України в політичній, економічній і соціально-культурній сферах його життєдіяльності. Жодна інша галузь права не закріплює суспільних відносин, що становлять основи повновладдя народу України. Це виняткова прерогатива конституційного права.

Характеристика конституційного права не вичерпується його предметом. Велике значення має метод правового регулювання — система прийомів і способів, за допомогою яких норми галузі права впливають на конкретні суспільні відносини, упорядковують їх щодо цілей і завдань правового регулювання.

Сутність, структурні та функціональні особливості методу конституційного регулювання визначаються характером і специфікою предмета регулювання. Розглянемо основні особливості цього методу.

1. За допомогою методу конституційного регулювання закріплюються не всі, а найголовніші, кардинальні принципи й положення, які визначають зміст і основні напрями розвитку суспільства.

2. Характерна особливість цього методу — максимально високий юридичний рівень. Відносини, що виникають і діють у процесі здійснення основ повновладдя народу України, на найвищому законодавчому рівні закріплюються Конституцією України. Безпосереднє закріплення — визначальний спосіб у галузі конституційного права України.

Після способу безпосереднього конституційного нормозакріплення найпоширенішими в конституційному праві є такі способи правового регулювання, як позитивні зобов'язання, дозвіл, заборона, регламентування структури.

3. У конституційному праві переважають прийоми імперативного, централізованого регулювання, коли відносини між суб'єктами права ґрунтуються на засадах субординації, тобто підпорядкування одного суб'єкта іншому. Тому поведінка суб'єктів конституційного права жорстко програмується, а їхні права чітко й однозначно окреслені.

4. Однією з особливостей методу конституційного регулювання є його установчий характер. У суспільстві існує багато відносин, які потребують первинного правового впливу, тобто регулюються "вперше".

5. Метод конституційного регулювання має універсальний характер. Дія цього методу найчастіше поширюється на всі сфери життєдіяльності, у той час як норми інших галузей права регламентують конкретні аспекти суспільного життя. Отже, конституційне регулювання впливає на всі галузі національної правової системи.

6. Специфічною ознакою методу є поєднання безпосереднього, прямого регулювання суспільних відносин нормами конституційного права з непрямим (опосередкованим) дією Конституції загалом, її інститутів і окремих норм.

7. До специфічних ознак методу конституційного регулювання належить також поєднання стабільності й динамізму.

З одного боку, конституція — це надзвичайно постійний, стійкий політико-правовий документ, з іншого боку, вона не може не враховувати розвиток суспільних відносин. Отже, має бути раціональне співвідношення між стабільністю і динамізмом конституції.

Таким чином, конституційний метод правового регулювання є однією з найважливіших кваліфікаційних ознак, які виокремлюють конституційне право в самостійну складову правової системи України.

Розглянемо поняття системи конституційного права. У загальному вигляді її можна уявити як своєрідне утворення, що складається з трьох відносно самостійних, але надзвичайно тісно взаємопов'язаних блоків: принципів конституційного права, його інститутів і норм.

Принципи конституційного права — це фундаментальні засади, в яких втілюються сутність і політико-правове призначення цієї галузі права та її основного джерела — Конституції України. Це своєрідний каркас, що становить основу конституційного права, об'єднує його в одне ціле, визначає характер і динамічну спрямованість.

Принципи конституційного права поділяються на загальні й особливі. Перші декларуються безпосередньо в Конституції України, втілюють її основні ідеї, призначення і соціальну роль. Зокрема, загальними є принципи розподілу влади, верховенства права, прямої дії норм Конституції, єдиного громадянства, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини й громадянина та ін. Другі наповнюють реальним змістом конкретні конституційно-правові відносини. Вони мають чітко окреслену юридичну природу і застосовуються в безпосередній діяльності держави та її органів. Зокрема, до особливих належать принципи побудови і діяльності органів державної влади, виборності органів місцевого самоврядування та ін. (Принципи конституційного права висвітлюватимуться переважно у розділах 3—5.)

Інститут права — це сукупність норм права, які регулюють певне коло однорідних, однопорядкових суспільних відносин і утворюють однорідну групу. Це стосується й інституту конституційного права, норми якого вирізняються певною автономністю, відносною самостійністю правового регулювання. Розрізняють галузеві та міжгалузеві інститути права. Галузевими інститутами конституційного права є інститути представницьких органів, громадянства, територіального устрою, місцевого самоврядування тощо, міжгалузевим — інститут власності.

Інститути конституційного права розрізняють за змістом, структурою, методами й завданнями правового регулювання. Серед них є надінститути, що охоплюють значне коло суспільних відносин і низку інших інститутів (підінститутів), які, у свою чергу, можуть мати дрібніші структурні підрозділи. Надінститутами вважаються інститути влади народу, державного суверенітету, державної влади та ін.

Таким чином, інститут конституційного права — це функціонально відокремлена, внутрішньо стабільна підсистема взаємопов'язаних правових норм. Це — основний підрозділ конституційної галузі права, що становить систему інститутів права й охоплює кілька різновидів правовідносин, однорідних за змістом і методами правового впливу.

Інститути конституційного права в сукупності утворюють чітку систему, яка є основою Конституції України. Вони розміщуються в певному порядку і всі входять у текст Конституції України. Загальне уявлення про систему цих інститутів дає зміст Конституції України, де відбито інститути загальних засад конституційного ладу, прав і свобод людини й громадянина, прямого народовладдя, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, територіального устрою, місцевого самоврядування, а також інститут, що

визначає порядок внесення змін і доповнень до Конституції України.

Інститути конституційного права можна класифікувати також залежно від відносин, які вони закріплюють у джерелах конституційного права.

I. Інститут народовладдя:

- безпосереднє народовладдя (пряма демократія);
- представницьке народовладдя (через обраних представників народу);
- місцеве самоврядування.

II. Інститут конституційного оформлення народовладдя:

- конституційний лад;
- юридична конституція;
- конституційні закони;
- конституційна законність;
- конституційні звичаї, традиції.

III. Інститут правового статусу людини та громадянина:

- громадянство (постійний зв'язок особи й держави);
- система основних прав і свобод людини і громадянина;
- гарантії основних прав і свобод.

IV. Інститут державного будівництва:

- форма держави;
- територіальна організація України;
- механізм держави.

Конституційно-правові норми — це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані державою з метою охорони і регулювання певних суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права. Ці норми є особливим різновидом норм національної правової системи. Їм властиві такі самі ознаки, як і всім іншим правовим нормам. Разом з тим конституційно-правові норми мають специфічні якості й ознаки, які дають змогу виокремити конституційне право в самостійну галузь. Зокрема, конституційно-правові норми вирізняються:

- змістом, оскільки регулюють особливі суспільні відносини — народовладдя;
- установчим характером, оскільки встановлюють порядок створення правових норм, обов'язковий для всіх інших галузей права;
- вищою юридичною силою щодо інших правових норм;
- особливостями структури (для них, як правило, не характерна тричленна структура — гіпотеза, диспозиція і санкція). Одні конституційно-правові норми, а саме норми-принципи, норми-декларації, норми-цілі, мають лише диспозицію, інші мають і диспозицію, і гіпотезу.

Санкція міститься лише в окремих конституційно-правових нормах.

До характерних ознак конституційно-правових норм належать такі:

- найвища стабільність порівняно з нормами інших галузей права;
- підвищений рівень охорони з боку держави;
- прямий характер дії;
- особливий механізм реалізації.

Конституційно-правові норми мають також політичний характер, оскільки основним предметом конституційного права є державно-політичні відносини влади, тобто політичні відносини, що виникають і здійснюються у сфері функціонування держави. Однак характеризувати такі норми як суто політичні немає підстав.

Серед конституційно-правових норм важливе значення мають нетипові нормативні положення, в яких безпосередньо не визначаються права і обов'язки суб'єктів. Їх завдання полягає в іншому: вони є сполучною ланкою між нормами різних галузей права, інтегруючим фактором, що забезпечує єдність і стабільність правової системи. Це — нормативні приписи, які визначають загальні принципи конституційного права, норми, що гарантують певні права, установчі норми, юридичні конструкції, норми-дефініції та ін.

Багато конституційно-правових норм не мають ні гіпотези, ні санкції, наприклад, статті 1—3, 5, 7, 15, 20 Конституції України. Гіпотези містяться у статтях 27, 82, 87, 111 Конституції України. Вказівки на санкцію є, зокрема, у статтях 56, 60, 62, 81 Конституції України.

Елементи конституційно-правової норми часто переплітаються між собою, тому на практиці часом доволі важко виокремити їх "у чистому вигляді".

Санкції конституційного права мають певні особливості, що визначаються характером суспільних відносин. Найважливіша з них — профілактичне, організуюче та виховне призначення санкцій.

Специфічним є коло суб'єктів, уповноважених застосовувати конституційно-правові санкції. Це насамперед народ, територіальні громади (населення адміністративно-територіальних одиниць), органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Засобом забезпечення реалізації конституційно-правових приписів можуть бути санкції (точніше, норми, які передбачають певні санкції) інших галузей права (це стосується статей 34, 47, 50, 52—56, 80, 81, 105, 111 Конституції України, охорона й реалізація яких забезпечується "спорідненими" нормами кримінального та адміністративного права).

Конституційно-правові норми класифікують за різними ознаками. Найпоширенішою є класифікація конституційно-правових норм за змістом, що розкривається насамперед через предмет правового регулювання, уявлення про який дає система (зміст) Конституції України. Відповідно до цього всі норми поділяють на кілька груп, які закріплюють:

- основні засади конституційного ладу України;
- конституційні права і свободи людини й громадянина;
- народне волевиявлення (вибори, референдуми) та інші форми безпосередньої демократії;
- організацію державної влади (законодавчої, виконавчої, судової, Президента України, самоврядування тощо);
- територіальний устрій України, зокрема його визначальні принципи, систему адміністративно-територіального поділу, статус Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя.

За змістом конституційно-правові норми поділяють на матеріальні та процесуальні.

Матеріальні норми права відтворюють зміст діяльності державних органів, визначаючи їх правовий статус, а процесуальні норми закріплюють порядок, способи, методи здійснення цієї діяльності шляхом встановлення конкретних організаційно-правових (процесуальних) форм реалізації матеріальних норм права. Матеріальні норми відповідають на запитання "що робити?", а процесуальні — "як робити?", а їх взаємозв'язок — це зв'язок змісту і форми.

Процесуальні норми є складовою практично всіх інститутів конституційного права

України. Їх функціональне призначення — обслуговувати інститут, забезпечувати реалізацію його норм. Особливо це характерно для таких інститутів, як виборче право, парламентське право (законодавча влада), зокрема законодавчий процес, місцеве самоврядування.

Особливу роль процесуальні норми відіграють у конституційному праві. Без них неможлива реалізація конституційних інститутів і норм. Вони визначають порядок діяльності державних органів, прийняття рішень з питань, що входять у їх компетенцію, а також порядок реалізації цих рішень. Процесуальні норми мають виняткове значення для юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України, що вирізняється чітко окресленим процедурно-процесуальним характером, дотримання якого є неодмінною умовою ефективного функціонування Суду.

Конституційне право специфічно поєднує елементи матеріальних та процесуальних норм, тобто є, так би мовити, матеріально-процесуальним. Поки що немає достатніх підстав для виокремлення з конституційного права конституційно-процесуальної галузі. До того ж часто практично неможливо поділити конституційно-правові норми на матеріальні та процесуальні й зосередити останні в одному процесуальному акті, тобто існують проблеми кодифікації таких норм.

Розрізняють також регулятивні та охоронні конституційно-правові норми. Регулятивні норми можуть бути зобов'язальними (встановлюють обов'язок особи вчинити певні позитивні дії), заборонними (зобов'язують утримуватися від вчинення певних дій) та уповноважувальними (дають право на здійснення певних позитивних дій).

За мірою визначеності конституційно-правові норми поділяють так:

- абсолютно визначені, імперативні, що передбачають такий і тільки такий варіант поведінки (наприклад, обрання Президента України народом України на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років);

- відносно визначені, що передбачають певну свободу вибору.

У свою чергу, відносно визначені норми поділяють на ситуаційні, факультативні й диспозитивні. Ситуаційні норми дають можливість вирішувати питання залежно від конкретних ситуацій, що складаються у процесі здійснення влади народом України. Факультативні норми поряд з основним варіантом передбачають факультативний. Диспозитивні норми надають право вибору варіанта поведінки на власний розсуд, якщо на це в законі немає конкретної заборони.

За сферою дії розрізняють норми загальні й локальні, за тривалістю дії — постійні та тимчасові, за органами, що видають нормативні акти — видані Верховною Радою України, Президентом України, органами місцевого самоврядування.

Конституційно-правові норми поділяють також за юридичною силою.

Одним з найважливіших у теорії конституційного права є питання конституційних відносин. Виявлення характеру таких відносин, їх змісту і особливостей дає можливість відмежувати конституційне право від інших галузей права, розкрити його функціональне призначення.

Конституційні відносини є результатом дії конституційно-правових норм, хоча це не означає, що такі відносини виникають безпосередньо з цих норм: основою їх виникнення є безпосередня практична діяльність суб'єктів конституційного права.

Конституційно-правовими називають суспільні відносини, що регулюються конституційно-правовими нормами. Суб'єкти таких відносин наділяються взаємними

правами і обов'язками згідно з приписом конституційно-правової норми.

Найхарактернішими є такі ознаки конституційно-правових відносин:

- це найсуттєвіші суспільні відносини, які виникають у сфері здійснення влади народом України (усі інші суспільні відносини підпорядковуються конституційним відносинам);
- це різновид політико-правових відносин, основним предметом регулювання яких є політика, тобто сфера життєдіяльності суспільства, пов'язана з державною владою й боротьбою різних політичних партій і соціальних груп за завоювання та здійснення влади. Звідси впливає особливий імперативний характер цих відносин, їх провідна роль у системі правових відносин. Вони визначають зміст інших відносин, функціональне призначення яких полягає в забезпеченні суверенітету народу України;
- вони мають особливе коло суб'єктів, основною ознакою яких є реалізація державно-владних повноважень здебільшого шляхом нав'язування своєї волі. Це, однак, не виключає можливості існування суб'єктів, які діють на паритетних засадах;
- для них характерний особливий спосіб реалізації прав і обов'язків учасників відносин. В одних випадках відповідні права і обов'язки реалізуються безпосередньо в цих відносинах, в інших — через норми інших галузей права, які їх конкретизують. Такі норми характерні як для Конституції України, так і для інших джерел конституційного права;
- вони виникають і реалізуються у сфері власне державної діяльності. Така діяльність є основною формою вияву повновладдя народу України, що органічно поєднує інститути безпосередньої демократії і діяльності представницьких органів влади.

Конституційно-правові відносини класифікують за суб'єктами. Розрізняють суб'єктів конституційного права і конституційно-правових відносин.

Суб'єкт конституційного права — це встановлений конституційно-правовими нормами адресат (носій), який може мати юридичні права і відповідні обов'язки. Він має конституційно-правову правоздатність або дієздатність.

Правоздатність — це здатність фізичної (юридичної) особи бути носієм громадянських прав і обов'язків, які допускаються правом конкретної країни. Дієздатність громадянина (юридичної особи) — це його здатність своїми діями набувати і здійснювати громадянські права, створювати для себе громадянські обов'язки й виконувати їх.

Суб'єкт конституційно-правових відносин — це володілець конституційно-правової правоздатності, який реалізує її безпосередньо в цих відносинах. У конституційно-правових відносинах беруть участь різні суб'єкти, що зумовлюється багатозначністю змісту цих відносин. Вони мають багато спільного із суб'єктами інших відносин: статус, правоздатність і дієздатність, механізм реалізації своїх повноважень тощо. Разом з тим їм притаманні специфічні ознаки, що виокремлюють їх із системи інших суб'єктів, визначають їх місце і роль у сфері суспільних відносин. Це зумовлено змістом і значенням конституційно-правових відносин: це відносини влади, тому їх суб'єкти відіграють особливу роль з огляду на те, що вони здійснюють цю владу, мають виняткові повноваження, переважна більшість їх дій і вчинків має владно-імперативний характер.

Специфіка окремих суб'єктів конституційно-правових відносин полягає в тому, що вони є учасниками лише цих відносин і не можуть бути суб'єктами інших правових відносин (це стосується, наприклад, територіальних утворень). Переважна ж більшість суб'єктів є учасниками як конституційно-правових, так й інших відносин, причому віссю статусу цих суб'єктів є конституційно-правовий статус.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є такі:

- український народ як сукупність громадян різних національностей, якому належить уся повнота влади на території держави, корінні народи й національні меншини;
- громадяни України, особи без громадянства, біженці;
- Українська держава (Україна як держава);
- органи державної влади України;
- народні депутати, посадові й службові особи;
- політичні партії і громадські організації;
- територіальні громади, органи та інші суб'єкти місцевого самоврядування;
- адміністративно-територіальні одиниці, передбачені Конституцією й законами України;
- державні та інші підприємства, установи й організації, навчальні й інші державні, комерційні та приватні заклади.

Суб'єктами конституційно-правових відносин можна вважати також виборчі комісії, загальні збори громадян за місцем проживання, постійні комісії місцевих рад, асоціації депутатів.

Суб'єкти конституційно-правових відносин відповідно до наданих їм юридичних прав і обов'язків виконують певні дії, завдяки яким виникають відповідні конституційно-правові відносини, тобто об'єкти таких правовідносин. Отже, об'єкти конституційно-правових відносин — це певні дії, особисті, соціальні чи державні блага, які безпосередньо задовольняють інтереси й потреби суб'єктів цих відносин і з приводу яких їх учасники вступають у ці відносини та здійснюють свої суб'єктивні конституційні права й обов'язки. Згадані об'єкти можуть бути матеріальними та нематеріальними.

До матеріальних об'єктів конституційно-правових відносин належать такі:

- політичні блага — конституційний лад, суверенітет, влада народу, державна влада, громадянство, депутатський мандат, посада, територіальна цілісність та ін.;
- дії вповноваженого суб'єкта (парламенту, Президента України, народного депутата тощо);
- дії зобов'язаних суб'єктів (підпорядкованих органів державної влади, суб'єктів правовідносин, щодо яких прийнято відповідне рішення Конституційного Суду України);
- речі та інші майнові й духовні блага (власність, засоби виробництва, предмети споживання, гроші, цінні папери, податки, збори, інтелектуальна власність, наукові й літературні твори, образотворче мистецтво тощо);
- поведінка суб'єктів конституційно-правових відносин;
- результати поведінки суб'єктів таких відносин;
- природні об'єкти.

Нематеріальними є такі об'єкти конституційно-правових відносин:

- особисті нематеріальні блага людини і громадянина — життя, здоров'я, честь, гідність;
- певні соціальні властивості й риси об'єднань, спільнот;
- духовні цінності.

У більшості випадків підставою для виникнення, зміни і припинення конституційно-правових відносин є дії чи акти як результат таких дій.

Серед матеріальних об'єктів конституційно-правових відносин провідну роль відіграють загальнонародні та загальнодержавні об'єкти.

У конституційному праві часто вживається поняття юридичного факту — таких життєвих обставин, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правових відносин. Особливості конституційно-правових фактів зумовлені тими суспільними відносинами, які належать до сфери дії конституційно-правових норм. Такі

факти спричиняють виникнення, зміну чи призупинення правовідносин, що існують у процесі реалізації повновладдя народу України.

Відомо, що кожна наука має певну сукупність джерел. Джерела права — це форма існування правових норм, яка перетворює право в об'єктивовану реальність.

Світова практика знає чимало джерел права. Це — акти, документи, традиції, правові (у тому числі конституційні) звичаї, правові прецеденти. У більшості випадків вони становлять систему джерел права (галузі права).

Україна так само має глибинні історичні джерела конституційного права, але їх генезис і особливості науковці оцінюють по-різному.

Джерела конституційного права закріплюють найважливішу сферу політико-правових відносин, які виникають у процесі здійснення народовладдя. Це зумовлює багатство змісту таких джерел, оскільки народовладдя — надзвичайно складний комплекс економічних, політичних, соціальних, соціально-психологічних та інших відносин.

Одна з особливостей джерел конституційного права полягає в тому, що значна їх частина має політичний характер, бо це найбільш політизована галузь національної правової системи.

Важливою ознакою джерел конституційного права є їх вольовий характер. Державна воля, яка матеріалізується у правових актах, — надзвичайно складне суспільне явище. Тут переплітаються матеріальні, ідеологічні, соціально-психологічні та інші фактори.

Розглянемо, що ж означає втілити волю в закон. У загальному вигляді це означає надати конкретній волі загальнообов'язкового характеру, втілити її у правовому акті, який у разі потреби охороняється державою.

Джерела конституційного права є результатом правотворчості державних органів і безпосереднього творення права власне народом, причому така правотворчість має особливий характер, оскільки закріплює найважливіші відносини — відносини влади.

Джерела конституційного права мають комплексний характер, оскільки об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми. Конституційне право не має "паралельної" галузі, як це властиво цивільному чи кримінальному праву. У конституційному праві матеріальні та процесуальні норми об'єднуються в одному акті, що зумовлено насамперед вимогами законодавчої техніки.

Множинність конституційних відносин і різноманітність їх об'єктів зумовлюють різні види правових приписів, а відтак — різноманітність видів джерел конституційного права.

1. Конституція України — основне джерело конституційного права України, найважливіший політико-правовий документ України.

2. Закони в широкому розумінні — встановлені державою загальнообов'язкові правила. У юридичному значенні закон — це нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади чи шляхом безпосереднього волевиявлення народу (референдумом), що регулює найважливіші суспільні відносини й має найвищу юридичну силу в системі законодавства України. Розрізняють закони конституційні (органічні) і звичайні.

Конституційні закони — особливі нормативно-правові акти в системі українського законодавства, які за політико-правовим змістом, предметом правового регулювання та юридичною силою посідають особливе місце після Конституції, органічно розвивають і продовжують її. Вони є своєрідними супутниками Конституції і входять у систему конституційного законодавства. Їх спорідненість з Основним Законом полягає в тому, що в Конституції є безпосередня вказівка на необхідність прийняття певного закону, який

має розвинути ту чи іншу статтю Конституції.

За порядком прийняття, структурою, формою та іншими ознаками конституційні закони в Україні не відрізняються від звичайних.

Водночас для конституційних законів характерна комплексність. Вони вбирають у себе норми багатьох галузей права. Типовим прикладом такого закону є закон про громадянство України, який містить норми конституційного, цивільного, сімейного і міжнародного права.

3. Регламент Верховної Ради України як процесуальний нормативний акт фіксує правову регламентацію порядку діяльності Верховної Ради України. Регламент — похідний від Конституції акт, який приймається на її основі, конкретизує її положення, забезпечує перехід норм Конституції зі "статички" у "динаміку". Конституція визначає основи організації й діяльності парламенту, встановлює вихідні положення парламентських процедур. Вона не повинна бути перевантажена процедурними нормами, тому їх розміщують у регламенті, який конкретизує конституційні приписи в певних межах.

4. Акти Всеукраїнських референдумів. Референдум — це безпосереднє волевиявлення народу, спрямоване на встановлення, зміну чи скасування правових норм. Іншими словами, це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного й місцевого значення. Референдум становить особливий вид правотворчості, коли верховним законодавцем, творцем права є народ, минаючи представницькі та інші органи влади.

5. Акти Конституційного Суду України можуть містити конституційно-правові норми. Йдеться про рішення, які приймаються з питань невідповідності нормативно-правових актів, що містять норми конституційного права, Конституції України.

6. Акти реалізації делегованих повноважень (див. п. 4 Перехід них положень Конституції України).

7. Укази Президента України.

8. Акти Кабінету Міністрів України.

Однією з кваліфікаційних ознак конституційного права є інститут конституційної (державно-правової) відповідальності. Конституційна відповідальність — особливий вид соціальної відповідальності, що має складний політико-правовий характер і настає за конституційне правопорушення (делікт). Така відповідальність відтворюється в особливих негативних наслідках для суб'єкта конституційного правопорушення. Суб'єктами конституційної відповідальності можуть бути вищі посадові особи й органи державної влади. Формами (санкціями) конституційної відповідальності є відміна чи припинення антиконституційного акта, усунення з посади в порядку імпічменту, визнання виборів чи результатів референдуму недійсними, офіційне визнання діяльності державних органів, вищих посадових осіб незадовільною (у тому числі й шляхом висловлення вотуму недовіри уряду), дострокове розформування підзвітного органу.

Конституційне правопорушення (делікт) — винна поведінка суб'єкта конституційного права, яка порушує норми конституційного права і не становить при цьому ні кримінального, ні адміністративного, ні цивільного, ні дисциплінарного правопорушення. Делікт є підставою для настання конституційної відповідальності.

Нині конституційна відповідальність набуває особливого значення, що зумовлено характером політичних, економічних та інших процесів в Україні. Широка політизація мас, кардинальна перебудова всіх ешелонів влади, повертання до демократичних,

прогресивних відносин і, нарешті, проголошення й розбудова державної незалежності України владно диктують необхідність створення нових механізмів забезпечення реалізації повновладдя народу України. Одним із таких інститутів і є конституційна (державно-правова) відповідальність.

Конституційній відповідальності властивий політичний характер. І це цілком закономірно, оскільки конституційні відносини пов'язані з такими соціальними явищами, як влада, народ, держава, нація, політика. Це виразно виявляється на рівні конституційного регулювання, коли дуже високою є ціна відповідальності, оскільки в ній реалізуються інтереси суб'єктів конституційних відносин. Саме тому відповідальність депутата чи державних органів якісно відрізняється від "звичайної" юридичної відповідальності.

З іншими видами відповідальності конституційну відповідальність споріднюють такі ознаки, як санкції і можливість у разі потреби застосовувати такий спонукальний чинник, як примус. Вказівки на можливість застосування в разі потреби таких санкцій містяться чи не в кожному джерелі конституційного права.

Особливість конституційної відповідальності полягає й у тому, що в багатьох випадках вона детально не конкретизується. Часто законодавець лише вказує на можливість такої відповідальності.

Як засіб забезпечення приписів правових норм конституційна відповідальність реалізується двома шляхами:

- безпосередньо в межах конституційних правовідносин;
- через норми інших галузей права.

Розрізняють два види конституційної відповідальності:

- ретроспективну, тобто відповідальність за минуле;
- позитивну — відповідальну поведінку, відповідальне ставлення особи (органу) до своїх обов'язків, належне їх виконання, під звітність, юридичну компетентність.

У сфері конституційних відносин домінує саме позитивна відповідальність, а ретроспективна відіграє роль допоміжної, хоча й не другорядної відповідальності.

Підставами відповідальності за конституційним правом є нормативні та фактичні умови. Нормативна умова передбачає лише можливість юридичної відповідальності, а фактичною вона стає за наявності юридичних фактів.

Підставами позитивної відповідальності є виконання суб'єктом конституційних відносин певних функцій. Так, державний орган, посадова особа несуть відповідальність з огляду на те, що до цього їх зобов'язує статус. Підставами такої відповідальності можуть бути бездіяльність посадової особи, недосягнення поставлених цілей і завдань, неефективна діяльність певних органів тощо.

Ретроспективна відповідальність настає лише тоді, коли для цього є нормативна основа, тобто пряма вказівка в законі. Фактичною підставою відповідальності в ретроспективному плані є вчинення правопорушення.

Об'єктом правопорушення за конституційним правом є відносини, які регламентуються нормами цієї галузі права. Сутність цих відносин полягає в тому, що це найважливіші, фундаментальні відносини, в основу яких покладено ідеї і практику повновладдя народу України. Ось чому об'єктом правопорушення можуть бути владовідносини у сфері реалізації прав і свобод громадян, видання актів державних органів, виборчих прав громадян тощо.

У конституційному праві важливим є поняття конституційного законодавства".

Створення будь-якого нормативно-правового акта — надзвичайно важлива складова діяльності правотворчих структур, що забезпечують реалізацію державної волі українського народу, у якій концентруються об'єктивні вимоги економічного, політичного та національного розвитку суспільства.

Правотворчість реалізується через відповідні демократичні принципи: широке залучення громадськості до розробки проектів правових актів, гласність, науковість, високий професійний рівень, законність (конституційність), обґрунтованість, узгодженість, наступність.

Результатом правотворчості є різноманітні правові акти, у тому числі такі, які є джерелами конституційного права. Процедури їх розробки і прийняття різні.

Коротко охарактеризуємо процедури підготовки і прийняття основних джерел конституційного права — законів.

Законотворчість є засобом реалізації повноважень відповідних суб'єктів конституційно-правових відносин. Вона передбачає комплекс різноманітних дій: визначення основних питань, що потребують законодавчого закріплення; встановлення мети правового регулювання; вибір форми правових актів, їх облік; створення умов для їх реалізації та ін.

Законодавчий процес — це певна послідовність стадій створення законодавчого акта. Це такі стадії:

- законодавчої ініціативи;
- офіційної підготовки проекту;
- обговорення законопроекту;
- прийняття закону;
- оприлюднення закону.

Право законодавчої ініціативи — це право суб'єктів конституційно-правових відносин виносити законопроект на розгляд Верховної Ради України згідно з передбаченою процедурою або пропозиції щодо прийняття законів.

Питання для самоконтролю

1. Поняття і предмет конституційного права.
2. Місце конституційного права в системі права України.
3. Конституційно-правові норми, їх особливості та класифікація.
4. Інститути конституційного права.
5. Суб'єкти та об'єкти конституційно-правових відносин.
6. Джерела конституційного права.
7. Конституційно-правова відповідальність: поняття, підстави, санкції.

